| تاریخ دریافت:۱۳۹۸/۳/۲۳ | تاریخ پذیرش:۱۳۹۸/۶/۲۶ |

روش مدل‌یابی مفاهیم و سازه‌های روان‌شناختی از متون اسلامی (قرآن و حدیث)

مسعود نورعلیزاده میانجی
دانش‌آموختهٔ سطح عالی حوزه و دکتری روان‌شناسی،
مؤسسهٔ آموزشی و پژوهشی امام خمینی (رحمةالله علیه). قم. ایران.
Mnoor57@Gmail.com

چکیده

برای دستیابی به پیشرفت علمی در علوم انسانی اسلامی، ازجمله روان‌شناسی اسلامی، نیاز به بنیان‌نهادن و توسعهٔ روش‌های پژوهش در این حوزه است. با طراحی روش‌های ساخت‌یافته و نظام‌مند، با اتکا به شیوه‌های اجتهادی و فهم متون اسلامی و حاکم‌کردن نگرش سیستمی و ساختاری می‌توان در تحلیل مسائل پیچیدهٔ انسانی و کشف واقعیت‌های روان‌شناختی بسیار مؤثر عمل کرد و زمینهٔ نظریه‌پردازی را با توجه به منابع وحیانی اسلامی فراهم کرد. این امر نیازمند گام‌برداشتن در حوزهٔ پژوهش‌های پیشرفتهٔ مدل‌یابی و تبیین سازوکار روابط میان سازه‌ها در یک شبکهٔ منسجم سازواره‌ای است.

برای انجام این پژوهش که از نوع «بنیادی» و «توسعه‌ای» است و به لحاظ راهبردی از نوع «توصیفی-تحلیلی» است، به مقتضای هر مرحله از گردآوری و پردازش اطلاعات از «روش اسنادی» و «روش تحلیل محتوای کیفی» بهره گرفته شد. برای رسیدن به اهداف این پژوهش، با بهره‌مندی از روش‌ها و تکنیک‌های برون‌دینی (مانند روش‌های معناشناختی و چندمتغیری)، کوشیدیم مبتنی‌بر مبانی روش‌شناختی پارادایمی و براساس پارادایم اجتهادی و بهره‌مندی از روش‌های

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-10]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1398.5.2.2.1]

درون‌دینـی و با به‌کارگیری تمام ظرفیت‌های روش‌های اجتهادی، اعم از اصول فقه و اسـتنباط و روش‌های فهم متن (تفسیری و حدیثی)، برای فهم گزاره‌های اسلامی به طراحی روش مدل‌یابی مفاهیم و سازه‌های روان‌شناختی از آن‌ها بپردازیم.

در نتیجـهٔ ایـن پژوهـش، بـه «روش مدل‌یابـی اسلامی‌ـروان‌شـناختی» کـه دارای فراینـد نظام‌مندِ متشـکل از مراحل چهارگانهٔ مفهوم‌پـردازی، صورت‌بندی، اعتبارسنجی و تبیین و تفسیر مدل است دست یافتیم که خود دربردارندهٔ شش گامِ مسئله‌شناسـی و فرضیه‌پردازی، فهم‌پژوهی و اسـتخراج مفاهیم از متون اسلامی، بسـط مفهومی مدل، طراحی و سـاخت مدل مفهومی، اعتباریابی و تبیین و تفسیر نتایج مدل‌یابی اسـت. اجرای موفق این روش در یک نمونه و در عالی‌ترین سـطح مدل‌یابی پیچیده، یعنی از نوع «مدل میانجیِ تعدیل‌شـده»، نشانگر کارایی آن بود. از دسـتاوردهای دیگـر این پژوهش تنقیح و بهبود «روش فهم روان‌شـناختی متون اسلامی» و کاربست متناسـب نرم‌افزار تحلیل کیفی اطلس‌تی (ATLAS.ti) در افزایش دقت و قوت روش کنونی است. درنتیجه، این روش می‌تواند بر نظام‌مندی، قابلیت داوری و اعتبار پژوهش‌های علوم انسانی از متون اسلامی بیفزاید.

کلیدواژه‌هـا: روش، مدل‌یابـی، متـون اسـلامی، قـرآن و حدیـث، سـازهٔ روان‌شناختی، فهم متن، پارادایم اجتهادی.

مقدمه

روش‌شناسـی[1] و بهره‌منـدی از روش‌های[2] پژوهشـی نظام‌مند از مهم‌ترین بنیادهای علمی اسـت. اساسـاً خمیرمایهٔ تولید علم، به معنای واقعی آن، در بسـتر روش‌شناسـی به‌عمل می‌آید و دانش با استفاده از روش‌های کارآمد به‌ثمر می‌رسد (ایمان، ۱۳۹۲: ص ۳۵؛ ساروخانی، ۱۳۸۹، ج ۱: ص ۲۲). کاستی در روش‌شناسی و روزآمد و نظام‌مند نبودن روش‌های برخی پژوهش‌ها، ازجمله موانع مهم در تولید علم این‌گونه پژوهش‌هاسـت. تا ما از روش‌های بنیادی، کارآمد و متناسـب با مسائل علوم انسـانی، به‌ویژه در حوزهٔ روان‌شناسـی اسلامی بهره‌مند نباشـیم، در تولید علم نیز پیشرفت و توسـعهٔ مطلوبی در انتظار ما نخواهد بود (اعرافی، ۱۳۸۵: ص ۴). مشـکل ما در این خصوص این اسـت که روش‌شناسـی روزآمد و روش‌های کارآمد مبتنی‌بر آن نداریم. ریشهٔ این مشکل هم به کل

1. methodology
2. methods

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-10]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1398.5.2.2.1]

علوم انسـانی و هم به علوم انسانیِ اسلامی به‌طور خاص برمی‌گردد. نقش اساسی روش‌شناسی در علوم اسـلامی تا آنجاست که برخی از اندیشـه‌ورزان ازقبیل عبدالرحمن رجب (۱۹۹۶) معتقدند، اسلامی‌کردن علوم در درجهٔ اول مسئله‌ای روش‌شناختی است و تمام ابعاد دیگر یا گام‌های بعدی، در گرو پیشرفت در روش است (عانی، ۱۳۸۵: ص ۴۳).

ازاین‌رو، برای دسـتیابی به پیشرفت علمی در روان‌شناسی اسـلامی نیاز به بنیان‌نهادن و توسعهٔ روش‌هـای پژوهش در این حوزه اسـت. هرچند در میان صاحب‌نظران ایـن عرصه، در چندوچون روش‌شناسـی علوم انسـانی اسـلامی، ازجمله روان‌شناسـی اسـلامی و چگونگـی روش پژوهش در آن‌هـا، ازنظـر درون‌دینی و اجتهادی بودن یا تجربـی یا تلفیقی بودن و از ایـن قبیل موارد، هنوز چالش‌هایی وجود دارد (خسروپناه، ۱۳۹۴؛ بستان، ۱۳۹۰)؛ امروزه روش‌های اجتهادی و مبتنی‌بر متون دینی (تفسیری و فقه‌الحدیثی) و بهینه‌سازی آن برای علوم انسانی مقبولیت بیشتری دارد.

اگـر بخواهیـم در حـوزهٔ علـوم دینـی و به‌ویژه علوم انسـانی اسـلامی بـا جهان‌بینـی و مبانی هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و معرفت‌شناسی آن کار کنیم، باید روش‌شناسی خاصی داشته باشیم. بایـد بپرسـیم جهان‌بینی مـا اقتضای چـه روش یا روش‌هایـی را دارد؟ به‌عبارت دقیق‌تر، براسـاس مبانی هستی‌شـناختی و معرفت‌شـناختی ما، متون اسـلامی (قرآن و حدیـث) از چه ظرفیت‌هایی بـرای فهـم علمـی برخوردارند و چگونـه و ازطریق چـه روش‌هایی می‌تـوان به آن دسـت یافت؟ ازآنجاکـه متون وحیانی بیانی واقع‌گرا و مبتنی‌بر بنیان‌های علمی (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲: ص ۵۹۹) و حاکـی از حقیقت‌های انسـانی‌اند، می‌توان قواعد روان‌شـناختی را ازطریق کاربسـت روش‌های روزآمد و سیسـتماتیک، از دل آن‌ها استخراج کرد و در کشف حلقه‌های مفقود و تبیین کامل‌تری از سازوکارهای روان‌شناختی موفق عمل کرد (بابایی و دیگران، ۱۳۸۸: ص ۲۷۱ و ص ۳۷۲).

نبـود یـک روش مدون بـا فرایندها و مراحـل تکنیکی و کاربـردی برای پژوهش‌های اسـلامی مبتنی‌بر روش‌شناسی‌های علوم انسـانی اسلامی، مشکل را دوچندان کرده است. هرچند قدم‌هایی در این خصوص برداشته شده است، هنوز تا وضعیت مطلوب فاصله‌های زیادی وجود دارد. اعرافی (۱۳۷۹: ص ۲۲) برای کشف گزاره‌ها از متون دینی دو رویکرد اصلی را معرفی می‌کند. در رویکرد اول، براسـاس اصول و قواعد معتبر و شـیوه‌های متنوع تفسیر متن و فارغ از مطالعهٔ پیشین هر نظریه و فرضیـه‌ای، به بررسـی متن پرداخته می‌شـود و مدلول و محتوای آن به‌دسـت آورده می‌شـود؛ در رویکرد دیگر، مفاهیم و نظریه‌های مطرح در حوزه‌های گوناگون بشری بر متن دینی عرضه و تلاش می‌شـود تا موضع متن دینی در آن زمینه اسـتخراج شود. سـابقهٔ این رویکرد در روش قرآن‌شناختی شـهید صدر قابل پیگیری اسـت. وی حوزه‌ای را در تفسیر موضوعی به عرضهٔ موضوعات به قرآن و

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1398.5.2.2.1]

دریافت پاسـخ‌ها اختصاص می‌دهد. در این حوزه به سـخن درآوردن پُرسـش برآمده از اندیشه‌ها، تجارب و کاوش‌های بشـری به قصد دسـتیابی به پاسخ قرآن یا همان «روش استنطاقی» را با استناد به حدیث «ذَلِكَ الْقُرْآنُ فَاسْتَنْطِقُوهُ...» (نهج‌البلاغه، خطبهٔ ۱۵۸: ص ۲۲۳؛ ر.ک.: کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱: ص ۶۱) معرفـی می‌کنـد (صـدر، ۱۴۰۰ق: ص ۶۵؛ رضوی، ۱۳۷۶: ص ۲۳۲). پسـندیده (۱۳۸۶ و ۱۳۹۶) در ارائهٔ روش فهم معارف روان‌شـناختی از احادیث، اقدام‌های شایسته‌ای انجام داده و در تدوین فنونی برای اسـتخراج قوانین روان‌شـناختی از تک‌گزاره‌های دینی کوشـیده است؛ بنابراین، برای دسـتیابی به روش سـاخت‌یافته و نظام‌مندِ فهم سـازه‌ها و مفاهیم از متون دینی (قرآن و حدیث)، مبتنی‌بر بنیان‌های روش‌شـناختی، هنوز هم راه بسـیار مانده اسـت. همچنین، در گامی فراتر، برای رسیدن به تحلیل و تبیینی کامل‌تر از نظام میان مفاهیم و روابط چندگانه بین آن‌ها و تبیین همه‌جانبهٔ مسائل روان‌شناختی، نیاز اساسی به استفاده از ظرفیت‌های روش‌های اجتهادی، تفهمی، معناشـناختی و علمـی و گام‌برداشـتن در روش‌های پیچیـدهٔ مدل‌یابی نظری مفاهیم و سـازه‌های روان‌شناختی، تحلیل و تفسیر علّی و تبیین کیفی سازوکارهای روان‌شناختی میان آن‌هاست.

امروزه در پژوهش‌های روان‌شـناختی به‌جای پرداختن به یک سـازه و متغیر و بررسی رابطهٔ سادهٔ آن با سازه‌ها و متغیرهای دیگر، به پژوهش‌های چندگانه و چندمتغیری و روابط پیچیده بین آن‌ها توجه می‌شود. اساسـاً رفتار امری پیچیده و چندعاملی (تحت‌تأثیر عوامل چندگانه) است و پیش‌بینی آن به‌وسـیلهٔ سـازه‌ها و متغیرهای بیشـتر، بهتر از متغیرهای کمتر امکان‌پذیر اسـت (میرز و همکاران، ۱۳۹۱: ص ۳۱)؛ چراکه گاه عوامل گوناگونی به‌عنوان علت‌های اصلی و میانی، به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم، دست‌به‌دست هم می‌دهند تا یک رفتار را شکل دهند. پرداختن به تبیین روابط پیچیده میان سازه‌ها و متغیرها، عوامل زیربنایی و سازوکارهای ساختاری به پویایی تحلیل‌های روان‌شناختی می‌انجامد و این کار مسـتلزم دسـتیابی به «روش مدل‌یابی[1] مفاهیم و سـازه‌های روان‌شناختی» اسـت تا فهم ما از روابط پیچیده (و درصورت امکان علّی) میان سـازه‌ها و همچنین عوامل زیربنایـی و نحوهٔ ارتباط و تأثیر و تأثر میان پدیده‌ها توسـعه یابـد. ازنظر ناچمیاس[2] (۱۹۹۲) «مـدل» انتزاعی از واقعیت اسـت که به منظور ساده‌سـازی و نظم‌دادن دیدگاه مـا از واقعیت به‌کار می‌رود. منظور از مدل‌یابی، استخراج و ارائهٔ ترکیبی منطقی از مشخصه‌های پدیده‌ها شامل مؤلفه‌ها و روابـط بین آن‌ها در میان شـبکه‌ای از مفاهیم اسـت کـه در آن نظام میان سـازه‌ها، به‌صورت یک سازواره و مجموعهٔ ساختارمند مشخص می‌شود (هومن، ۱۳۹۰: ص ۶۷).

1. modeling
2. Nachmias

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-10]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1398.5.2.2.1]

در گسترهٔ مطالعات روان‌شناسی اسلامی نیز اگر تاکنون بحث از اثر سادهٔ روان‌شناختی عوامل مذهبی چون «نقش ذکر و یاد خدا در آرامش و سلامت روانی» می‌شد، امروزه دامنهٔ آن به بحث‌های پیچیدهٔ روان‌شناختی و تحلیل سازوکار و نحوهٔ اثر این‌گونه عوامل با تحلیل‌های عمیق سازه‌های روانی-معنوی میان آن‌ها کشیده شده است. برای مثال این پرسش مطرح است که چه فرایند روان‌شناختی (و ازطریق کدام سازه‌های روانی) طی می‌شود تا ذکر و یاد خدا (ألا بذکر الله) در سلامت روانی تأثیر بگذارد و آرامش روانی (تطمئن القلوب) را به ارمغان بیاورد؟ حال سؤال این است که انجام چنین پژوهش‌هایی چگونه و با چه راهبرد و روشی امکان‌پذیر است؟

دستیابی به این هدف نیازمند حاکم‌شدن تفکر سیستمی و منطق روش‌شناختی مدل‌یابی‌ها، ازجمله تحلیل ساختاری و تحلیل مسیر بر این‌گونه پژوهش‌هاست. هرچند ماهیت اصلی این روش‌ها کمّی است، رویکردی قیاسی و تأییدی دارند و مبتنی‌بر پایه‌های نظری‌اند و معمولاً پس از مفهوم‌پردازی‌ها و تحلیل‌های مفهومی، که ماهیتی نظری و کیفی دارند، انجام می‌پذیرند. درحقیقت کارایی و کارآمدی این‌گونه روش‌ها مبتنی‌بر درستی و دقت در تحلیل‌های مفهومی برآمده از پایه‌ها و مبانی نظری آن‌هاست؛ به‌عبارت دیگر، این مدل مفهومی یا نظری برآمده از تئوری است که تعیین‌کنندهٔ یک مدل تجربی است. اساساً مهم‌ترین و حساس‌ترین مرحله از مدل‌یابی، تدوین مدل برمبنای نظریه است (هومن، ۱۳۹۱: ص ۲؛ شوماخر و لومکس، ۱۳۸۸: ص ۲). اگر مدل نظری پایهٔ درستی نداشته باشد، نتایج آزمون‌های آماری مدل که از داده‌های نرم‌افزارهای تحلیلی چون لیزرل به‌دست می‌آید، ارزشی نخواهند داشت. به‌هرحال، رهیافت مبتنی‌بر تئوری در مدل‌یابی یک ضرورت است. منظور از تئوری، مجموعهٔ منظمی از روابط متغیرهاست که تبیین سازگار و جامعی از یک پدیدار به‌دست می‌دهد. اگر تئوری از این روابط و ابعاد مدل پشتیبانی نکند، مدل‌یابی منطق درستی نخواهد داشت (میرز و همکاران، ۱۳۹۱: صص ۶۴۰-۶۳۷). اما مشکل این است که از یک‌سو، خود این روش‌های مدل‌یابی علّی، به‌ویژه از نوع مدل کامل آن (معادلات ساختاری SEM) هنوز جوان و درحال رشد است (هاول،[1] ۲۰۱۲: ص ۳) و ازسوی دیگر، چنین روش نظام‌مندی برای تدوین مدل‌های نظری و مفهومی، به‌ویژه متناسب با داده‌های دینی در دست نیست.

بنابراین، اگر به دنبال مدل‌یابی هستیم، ابتدا باید منطق نظری مدل به‌روشنی مشخص شود. به‌ویژه اگر بخواهیم رویکردی اسلامی به پژوهش‌های روان‌شناختی داشته باشیم، باید بتوانیم این مهم را از دل متون اسلامی (قرآن و حدیث) استخراج کنیم. بدین منظور باید با رویکردی اکتشافی

1. Hoyle

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1398.5.2.2.1]

از روش نظام‌مند و معتبری بهره‌مند شویم. حال در امکان بهره‌گیری از روش‌های تفهمی و اجتهادی در مدل‌یابی، به اعتقاد علیدوست (۱۳۹۲) هرچند با این رویه‌های فقهی رایج مشکل است، با ایجاد تغییر و تحولاتی در روش اجتهاد و با توجه به ظرفیت‌های نهفته در اصول فقه (به‌مثابه اصول فهم و اندیشهٔ دینی و اصول صحیح دریافت از متون) و علوم پیرافقه مثل علوم حدیث، اشتقاق، ترکیب، درایه، تفسیر و معانی و بیان می‌توان مدل و ساختار سیستمی ارائه داد. با توجه به این امر، نیاز امروز جامعهٔ علمی ما طراحی یک روش ساخت‌یافتهٔ اسلامی است که بتواند با بهره‌مندی متناسب از روش‌های درون‌دینی و برون‌دینی و با شالودهٔ روش‌های اجتهادی و تفهمی که در آن دلالت‌های متن یا روابط معناشناختی (سمانتیکی) و قوانین مقبول هرمنوتیکی و تفسیری مدنظر است و با روش‌های سیستمی، سازواره‌ای و ساختاری، شیوه‌ای نظام‌مند جهت تحلیل و تبیین روابط علّی میان سازه‌های روان‌شناختی از متون قرآنی و حدیثی و دستیابی به مدل حاکم بر رفتار و پدیده‌های پیچیدهٔ انسانی ارائه کند.

ازاین‌رو، جهت استخراج و تبیین قواعد روان‌شناختی در حوزهٔ روان‌شناسی اسلامی، باید روش‌های مناسب، دقیق، نظام‌مند و روزآمدی را برای پردازش مفاهیم و سازه‌های روان‌شناختی از متون قرآنی و حدیثی در اختیار داشت تا بتوان از این رهگذر به تحلیل عوامل، مؤلفه‌ها و سازواره‌ها، تبیین سازوکارهای ساختاری در روابط علّی میان سازه‌ها و درنتیجه، اجتهاد و استخراج مناسب‌ترین مدل حاکم بر آن‌ها دست یافت. این هدف با روش‌شناسی و طراحی روشی یکپارچه و نظام‌مند در فهم روان‌شناختی و مدل‌یابی از متون اسلامی تحقق می‌یابد که این پژوهش درصدد دستیابی به این هدف است.

روش

این پژوهش اساساً از نوع «بنیادی» و «توسعه‌ای» است که در طراحی و ارائهٔ یک روش جدید از آن بهره گرفته می‌شود (ملائی‌توانی، ۱۳۹۰: ص ۸۵)؛ به‌گونه‌ای که با ارائهٔ تکنیک‌های عملیاتی بتوان به شکل کاربردی نیز از آن‌ها استفاده کرد. ماهیت این پژوهش «کیفی» و به لحاظ راهبردی از نوع «توصیفی-تحلیلی» است. بدین منظور به مقتضای هر مرحله از تحقیق، از گردآوری اطلاعات گرفته تا تجزیه و تحلیل و پردازش آن‌ها، از روش‌های متناسب، یعنی به‌طور عمده از «روش اسنادی»[1] و «روش تحلیل محتوای کیفی»[2] بهره گرفته می‌شود (ساروخانی، ۱۳۸۹، ج ۱:

1. documentary method
2. qualitative content analysis method

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-10]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1398.5.2.2.1]

ص ۲۵۴؛ کیوی و کامپنهود، ۱۳۷۹: صص ۱۹۶ و ۲۲۲؛ مارشـال و روسمن،[1] ۲۰۰۶: ص ۱۰۸؛ رفیع‌پور، ۱۳۹۰: ص ۱۱۹).

برای گردآوری اطلاعات به «روش اسنادی»، اسناد و متون نوشتاری مرتبط با بخش‌های گوناگون پژوهش بررسی و داده‌ها و اطلاعات لازم از میان آن‌ها گردآوری می‌شود. اسناد و مدارک نوشتاریِ مکتوب و دیجیتالی موجود در منابع اصیل روش‌شـناختی درون‌دینی و برون‌دینی، جامعهٔ اسـنادی این پژوهش را تشکیل می‌دهند. نمونه‌ها یا واحدهای پژوهشی (اسناد متنی) از میان جامعهٔ اسنادی انتخاب می‌شوند (موزر و کالتون،[2] ۲۰۱۶: صص ۲۴۲ و ۲۴۳؛ ساعی، ۱۳۸۷: ص ۱۳۶). گزینش منابع و اسـناد با روش نمونه‌گیریِ هدف‌دار گلوله‌برفی یا زنجیره‌ای انجام می‌شود. بدین صورت که با مراجعه به منابع و اسـاتید و پژوهشـگران عرصهٔ روش‌شناختی در گرایش‌های مختلف درون‌دینی و برون‌دینی، هم دامنهٔ اسـناد و منابع اصیل و متناسـب با اهداف پژوهشـی گسـترش می‌یابد و هم میزان کیفی منابع و اسـناد سنجیده و بیش از پیش روشـن می‌شود. این روش تا مرحلهٔ کامل‌شدن، یعنی تا مرحلهٔ اطمینان نسبی از نبود منابع بهتر و مناسب‌تر ادامه می‌یابد. حال، هم‌زمان با سنجش میـزان اصالت، واقعی و دسـت اول بودن اسـناد، دقت و صحت اطلاعـات، همخوانی و انطباق با مسـئله و نظام‌مندی و روزآمدی (کیوی و کامپنهود، ۱۳۷۹: ص ۱۹۷؛ سـاروخانی، ۱۳۸۹، ج ۲: ص ۲۳۲)، داده‌های اسـنادی ازطریق یادداشت‌برداری و فیش‌نگاری دیجیتالی گردآوری می‌شوند. درنهایت، با تشکیل پروندهٔ علمی اطلاعات به‌دست‌آمده به‌گونه‌ای سامان داده می‌شود که از منطق خاصی پیروی کند تا بتوان به پرسش‌های پژوهشی پاسخ داد (سرمد و دیگران، ۱۳۹۱: ص ۱۳۳).

برای تجزیه و تحلیـل اطلاعات از برخی تکنیک‌های موجود در تحلیل محتوای کیفی، تحلیل مضمون[3] و تفسـیر متون[4] اسـتفاده می‌شـود. بدین منظور، ابتدا اطلاعات استخراج‌شـده از اسـناد براسـاس واحدهای تحلیل، مورد متن‌کاوی و تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد و سـپس تأمل و تفهم در مضمون متن‌ها، استنتاج‌ها، استنباط‌ها و تفسیرهای لازم به‌گونهٔ منطقی و به‌صورت مستند و مستدل انجـام می‌پذیـرد (ر.ک.: رفیع‌پـور، ۱۳۹۰: ص ۲۰؛ ایمـان و نوشـادی، ۱۳۹۰: صص ۴۴ـ۱۵؛ ابوالمعالی الحسـینی، ۱۳۹۲: صص ۱۰۲ـ۸۳؛ ساروخانی، ۱۳۸۹، ج ۱: ص ۲۸۰ و ج ۲: صص ۲۹۳ و ۳۱۳).

1. Marshall and Rossman
2. Moser and Kalton
3. thematic analysis
4. textual interpretation

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1398.5.2.2.1]

در پژوهش‌هـای کیفی، به‌طـور معمول کنش و واکنش دائمی و پیوسـته بین گردآوری و تجزیه و تحلیـل اطلاعات وجود دارد که سـبب افزایش و درک علمی تدریجی و غنی می‌شـود (والیمن،[1] ۲۰۰۶: ص ۱۲۱). پس از تدوین فرایند و مراحل روش فهم روان‌شناختی از متون اسلامی و مدل‌یابی مفاهیم و سـازه‌ها از آن متون، به هنگام آزمون قابلیت عملیاتی‌بودن این روش در یک نمونهٔ واقعی، بـرای افزایش دقت و قوت تجزیـه و تحلیل‌ها از نرم‌افزار تحلیل کیفـی اطلس‌تی (ATLAS.ti۷) نیز اسـتفاده می‌شود. بهره‌مندی از این ابزار در بهبودی و توسعهٔ روش و تدوین خلاقانهٔ تکنیک‌های جدید کمک می‌کند.

یافته‌ها

به دنبال دسـتیابی به روشـی در تحلیل و تبیین پدیده‌های پیچیدهٔ انسانی و روان‌شناختی ـ که اساساً ماهیتـی چندوجهی یا چندعلیتی و چندعاملی[2] دارند ـ ازطریق داده‌های وحیانی و منابع اسـلامی (قرآن و حدیث)، به «روش مدل‌یابی اسلامی‌ـروان‌شـناختی» دست یافتیم. در این روش که اساساً رویکردی کیفی و اکتشافی دارد و به یک مدل مفهومی و تفسیری منتج می‌شود، مدل‌یابی در چهار مرحلـه و شـش گام انجام می‌گیرد. گام‌های شـش‌گانهٔ مدل‌یابی با مراحـل چهارگانهٔ آن، به‌صورت درهم‌تنیده و پیوسـته انجام می‌گیرد. مرحلهٔ اول شـامل سه گام است و مراحل بعدی تنها یک گام را در خود جای می‌دهند. گام‌های اصلی فهم و بست مدل در مراحل اول و دوم، و اعتباریابی و تبیین مدل در دو مرحلهٔ تکمیلیِ بعدی انجام می‌شود.

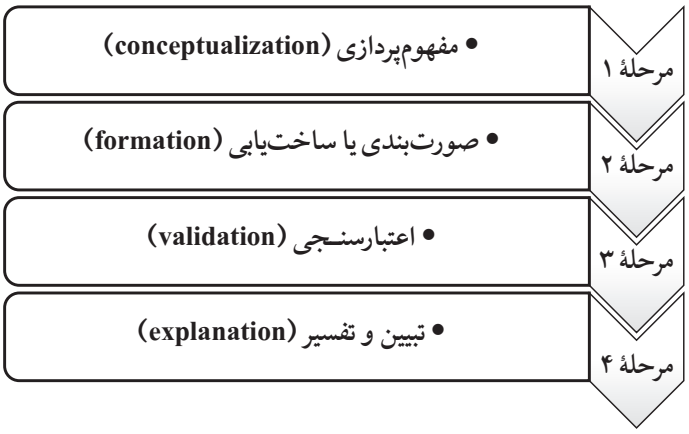

نمودار ۱. مراحل روش مدل‌یابی اسلامی‌ـروان‌شناختی

1. Walliman
2. multi factorial

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-10]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1398.5.2.2.1]

مرحلهٔ اول: مفهوم‌پردازی

مفهوم‌پردازی یا مفهوم‌سازی[1] در سطح استخراج مفاهیم و تحلیل مفهومی[2] و همچنین، فهم و برداشت مفهومی از نحوهٔ ارتباط مفاهیم و سازه‌ها، به منظور بست مفهومی مدل انجام می‌گیرد. مفهوم‌پردازی بیان مفهومی پدیده‌های موضوع تحقیق است که بیانگر ساختمانی انتزاعی برای شناختن امر واقعی است (کیوی و کامپنهود، ۱۳۷۹: صص ۱۰۳ و ۱۴۴)؛ به بیان دقیق‌تر، مفهوم‌پردازی یعنی یافتن درکی از فرایند شکل‌گیری مفاهیم یا انگاره (اندیشه)ها، به‌ویژه آن‌هایی که از نوع انتزاعی‌اند و همچنین، روشن‌کردن آن مفاهیم در نظام ارتباطی و بافتاری که با مفاهیم و سازه‌های دیگر دارند که رسیدن به انگاره‌های تبیینی پدیده‌های روان‌شناختی است (واندن‌باس،[3] ۲۰۱۳: ص ۱۲۹). برای دستیابی به این هدف، ابتدا لازم است مرحله‌ای درخصوص مسئله‌شناسی و فرضیه‌پردازی را سپری کنیم که در آن با بررسی اطلاعات موجود دربارهٔ مسئله و یافتن درک روشنی از آن و فرضیه و هدفی که دنبال می‌شود، مشخص کنیم که اساساً به دنبال جُستار کدامین تبیین و مدل هستیم. سپس در دو گام دیگر فرایند فهم را با متن‌پژوهی آغاز کنیم و مفاهیم و سازه‌هایی که بناست نظام روابط علّی آن‌ها در یک بسط مفهومی مدل مشخص شوند، تجزیه و تحلیل و استخراج کنیم.

گام اول : مسئله‌شناسی و فرضیه‌پردازی

شناخت و تعریف مسئله از این جهت در هر پژوهشی اساسی و مهم است که کل فعالیت‌های بعدی به این گام بستگی دارد. تشخیص و تعریف نادرست یا نامشخص مسئله می‌تواند مسیر پژوهشی را به انحراف و اشتباه بکشاند، سبب ساده‌انگاری و یا نقص و خطا در تدوین مدل و تبیین آن شود و درنتیجه کمک مؤثری به حل مسئله نکند؛ ازاین‌رو، پیش از هر چیز باید صورت‌مسئله و اهداف مدل‌یابی درخصوص آن مسئله کاملاً مشخص شود؛ درواقع، پژوهشگر به‌صورت روشن باید بداند که به دنبال چیست و قلمرو مسئله و مرزهای مدل موردکاوش کدام است.

پژوهشگری که مسئلهٔ علمی خود را بر متون اسلامی عرضه می‌کند و می‌خواهد دیدگاه اسلامی را دربارهٔ آن استخراج کند، نمی‌تواند بدون هیچ طرح و نقشهٔ قبلی وارد عرصهٔ پژوهش شود. همچنان‌که شهید صدر مطرح می‌کند، پژوهشگر ابتدا دربارهٔ موضوع و مسئلهٔ موردنظر خود

1. conceptualization
2. conceptual analysis
3. VandenBos

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1398.5.2.2.1]

تأمل و تفکر می‌کند و از دیدگاه‌ها و تجارب دیگران و کاوش‌های بشری نیز در این زمینه بهره می‌برد و سپس با این اطلاعاتی که دارد به متن (قرآن و حدیث) رجوع می‌کند و بررسی‌های لازم را انجام می‌دهد تا نظر اسلامی را استخراج کند (صدر، ۱۴۰۰ق: ص ۶۵). البته با این اطلاعات در حد فرضیه برخورد و از پیش‌داوری‌ها پرهیز می‌شود. یعنی پژوهشگر وقتی وارد عرصهٔ متن می‌شود، این متن (قرآن و حدیث) است که سخن می‌گوید و ذهن تیزفهم فرد تبیین آن را دریافت می‌کند.

پس برای شناخت بهتر مسئله و آماده‌سازی پژوهش برای مدل‌یابی، باید ابعاد و اجزای آن، هرچند به‌صورت فرضی، واکاوی شود و به درک نسبی از مفاهیم و سازه‌ها و نحوهٔ ارتباط میان آن‌ها دست یافت. بدین منظور لازم است مطالعه‌ای اجمالی و آغازین از اطلاعات موجود در مبانی نظری و پژوهش‌ها انجام شود و نگاهی کلی به متون (آیات و روایات) داشت تا با به‌دست‌آوردن چهارچوب ذهنی، هرچند کلی، و یافتن مفاهیم و سازه‌های اصلی به‌مثابه بازیگران اصلی پژوهش مراحل بعدی را دنبال کرد.

بحث را با یک مثال پیش می‌بریم. پژوهشگر ابتدا گزاره‌ای حدیثی مانند «الْحِقْدُ مَثَارُ الْغَضَبِ»: «کینه برانگیزانندهٔ خشم است» را در نظر می‌گیرد. اولین سؤال او این خواهد بود که اساساً مسئلهٔ من چیست؟ کانون محوری مشکل در این پژوهش کدام است و به دنبال حل کدام مشکل و مسئله هستم؟ اگر مسئلهٔ این پژوهشگر علل و چگونگی پدیدآیی خشم و پرخاشگری باشد، کانون محوری پژوهش او را مفهوم «غضب» دربر می‌گیرد، نه «حقد و کینه». با ملاحظهٔ حدیث ذکرشده که نقش علّی کینه‌توزی در برانگیختن خشم را می‌رساند و با درنظرگرفتن گزاره‌هایی دیگر در حوزهٔ مفهومی مانند «الْحِقْدُ شِيمَةُ الْحَسَدَة»: «کینه‌توزی خصلت حسودان است» از یک‌سو و دیدگاه‌ها و مطالعات روان‌شناختی درخصوص پرخاشگریِ افراد حسود و کینه‌توز ازسوی دیگر، می‌توان به این فرضیهٔ اولیه رسید که میان این سه مفهوم باید ارتباطی وجود داشته باشد و در این میان حتی یک سازوکار علّی بین آن‌ها بدین صورت که «حسادت» سبب «کینه‌توزی» و آن سبب برانگیختن «خشم» می‌شود. حال با این مسئله و فرضیه می‌توان وارد عرصهٔ پژوهش دقیق شد و به‌صورت توسعه‌یافته به یک مدل علّیِ مفهومی دربرگیرندهٔ عوامل و مؤلفه‌های ساختاری و سازواره‌ای سبب‌ساز خشم و پرخاشگری دست یافت.

گام دوم: فهم‌پژوهی و استخراج مفاهیم از متون اسلامی

توصیف و تبیین رابطهٔ پدیده‌ها در قالب مفاهیم صورت می‌گیرد که از این طریق پژوهشگر را در پژوهش‌های علمی به استنتاج علّی می‌رساند. این مفاهیم و سازه‌ها در پژوهش‌های اسلامی

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-10]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1398.5.2.2.1]

بـا مراجعـه به متـون وحیانی و تحلیل و فهم آن‌ها به‌دسـت می‌آیـد. با فهم‌پژوهـی در قالب فرایند متن‌پژوهی نظام‌مند است که می‌توان معانی و محتوای متون را به‌درستی فهمید و مفاهیم و سازه‌های روان‌شناختی را از آن استخراج کرد. بدین منظور، اقداماتی باید انجام گیرد که عبارت‌اند از:

اقدام اول: تشخیص و تعیین واژگان کلیدی و اصلی

از اقدامات اساسـی در ابتدای پژوهش، بررسـی و انتخاب بهترین و مناسب‌ترین مفاهیم و واژگان کلیـدی و اصلـی قرآنی-حدیثـی با درنظرداشـتن معـادل یا اصطلاحـات علمی هم‌افـق آن‌ها در کاربست‌های روان‌شـناختی و سپس مفهوم‌شناسی آن‌هاسـت. بدین منظور علاوه‌بر واژه‌شناسی از دیدگاه لغت‌شناسـان، صرف‌شناسی و علم اشـتقاق و اصطلاح‌شناسی در کاربست‌های اسلامی و روان‌شناختی نیاز بسیار مهمی است.

اقدام دوم: گردآوری و تشکیل خانوادۀ متون اسلامی

گزاره‌های قرآنی و حدیثی مرتبط با مسـئله براسـاس حوزه‌های مفهومی و میدان معنایی گردآوری و سپس به‌صورت موضوعی، محتوایی و مسئله‌ای طبقه‌بندی و ساماندهی می‌شود.

اقدام سوم: متن‌پژوهی (تحلیل و فهم متن)

مطالعه و تحقیق علمی در متن قرآن و حدیث اساسـاً بر متن‌پژوهی، تدبر و فهم متن اسـتوار است. متن‌پژوهـی در اینجـا به منظور فهم‌پژوهی، به معنای واکاوی و فهمیـدن معنا و محتوای متن انجام می‌گیـرد. هدف تحلیل متن وحیانی و مفهوم‌شـدن سـخن و کشـف مقصود گوینـدۀ آن برای ما و نیز دسـتیابی به لایه‌های مختلف معنایی متن اسـت. بدین منظور، ابتدا یکایک گزاره‌های (آیات و روایات) گردآوری‌شـده را به‌صورت جداگانه مورد بررسـی مفهومی و معناشـناختی قرار می‌دهیم، سـپس به‌صورت مجموعی، خانوادگی و کلان مورد بازشناسی مفهومی و معنایی قرار می‌دهیم و به یک دیدگاه انسـجام‌یافتۀ اسلامی دست می‌یابیم. سـیر روش‌شناختی و روند فهم متن در سه سطح معنایـی و فهم متن (شـامل: الف) سـطح عمومی: فهـم ظاهر معانی متن یا مراد اسـتعمالی؛ ب) سـطح میانی: فهم مقصود متن یا مراد جدی؛ و ج) سـطح پیشرفته: فهم لایه‌های تخصصی و مفاد روان‌شناختی متن) صورت می‌پذیرد.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1398.5.2.2.1]

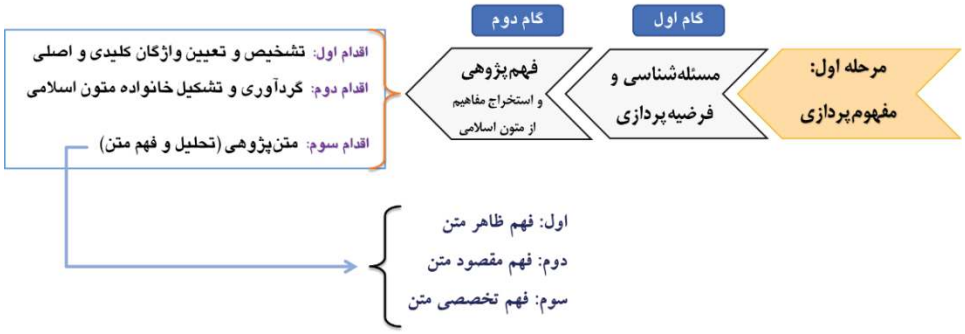

نمودار ۲. فرایند روش مدل‌یابی اسلامی-روان‌شناختی (از مرحلهٔ اول تا اقدام سوم از گام دوم)

وقتی به متون اسلامی نگرش تخصصی و روان‌شناختی داشته باشیم، نگاه ما ژرف و فهم ما افزون و متحول می‌شود؛ چراکه اکنون به زوایایی می‌نگریم که در نگاه ابتدایی و عمومی مشهود نبود. اندیشه‌های آشنا با علم روان‌شناسی و علوم مربوط به فهم متون اسلامی، از یک متن به ظاهر ساده، ده‌ها ویژگی روان‌شناختی را با تحلیلی عمیق و پیچیده بیرون می‌کشند. با نگاه پیشرفته، کل‌نگر و سیستماتیک به مسئله نیز فرایند پژوهش و تحلیل‌ها و تبیین‌ها چهرهٔ تحول‌یافته، چندگانه و پیچیده‌ای به خود می‌گیرد. برای نمونه گزاره‌های حدیثی به ظاهر سادهٔ جدول ۱ را درنظر بگیرید.

جدول ۱. فرایند تحلیل سیستمی و طرح‌نمای درمانی نمونهٔ مثال خشم

ردیف	فرایند تحلیل و تبیین سازوکار خشم	طرح‌نمای فرایند درمان خشم
اول	«الْحِقْدُ مَثَارُ الْغَضَبِ: کینه برانگیزانندهٔ خشم است».	برای مهار هیجان خشم باید به کینه و رفع آن به‌منزلهٔ یکی از عوامل برانگیزانندهٔ آن بپردازیم.
دوم	«الْحِقْدُ شِيمَةُ الْحَسَدَةِ: کینه‌توزی طبیعت و خصلت حسودان است».	با ریشه‌کن‌کردن حسادت می‌توانیم کینه‌توزی را بزداییم.
سوم	«الْحَسَدُ دَأْبُ السُّفَّلِ: حسادت، عادت و خوی فرومایگان پست‌مرتبه است».	برای ازبین‌بردن حسادت باید احساس کهتری را ازبین ببریم و حرمت خود (عزت‌نفس) را ارتقا بخشیم.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-10]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1398.5.2.2.1]

نتیجه	فرومایگی (احساس کهتری و زبونی) سبب حسادت‌ورزی، حسادت سبب کینه‌توزی و کینه سبب برانگیختن خشم می‌شود. 	با کاهش احساس کهتری، چون فرد احساس حرمت می‌کند، حسادتش کاهش می‌یابد و چون حسادت کاهش می‌یابد، فرد کینه‌توزی نمی‌کند و درنتیجه خشم او برانگیخته نمی‌شود و مهار می‌شود.

بدین منظور علاوه‌بر بهره‌مندی از قواعد و فنون علوم زبان‌شناختی و ادبی، علوم بلاغت و معانی، دانش دلالت‌شناسی و معناشناسی، علوم قرآن و تفسیر، علم اصول و استنباط، علم درایه و فقه‌الحدیث در فهم مفردات و ترکیبات باید از روش فهم تخصصی متون اسلامی استفاده کرد و راهبردها و تکنیک‌های متن‌پژوهی و فهم متن، ازجمله سیاق‌شناسی و بافت متن، قرینه‌شناسی و فضای سخن و حفظ اصالت فهم و نگاه از درون متن به برون را به‌کار گرفت.

گام سوم: بسط مفهومی مدل

با مفهوم‌پردازی در این سطحِ روابط میان مفاهیم و سازه‌ها و تحلیل سیستم سازواره‌ای میان آن‌هاست که می‌توان به درک و فهمی ذهنی از نظام روابط علی میان سازه‌ها دست یافت و در جهت توسعهٔ آن به شکل یک مدل مفهومی روشن گام برداشت؛ ازاین‌رو، بسط مفهومی مدل در سطح تحلیل سیستمی[1] و ساختار سازواره‌ای میان مفاهیم، به منظور یافتن درکی از نظام ارتباطی و تأثیر و تأثری میان پدیده‌های روان‌شناختی مورد بحث در مسئله انجام می‌گیرد. در این گام، نحوهٔ ارتباط تک‌تک مفاهیم و سازه‌های چندگانهٔ مسئلهٔ پژوهشی با همدیگر، نقش آن‌ها و چگونگی قرارگرفتنشان در مدل بررسی می‌شود. هدفْ بررسی و تشخیص نظام ارتباطی مفاهیم و سازه‌ها در مدل‌های احتمالی و رسیدن به مناسب‌ترین مدلی است که در مرحلهٔ دوم باید به شکل فنی‌تر فرمول‌بندی و صورت‌بندی شود؛ درواقع، آنچه در این گام برای بسط مفهومی مدل باید انجام داد، عبارت است از:

- تشخیص اجزا و سازه‌های مدل، به تفکیک انواع و نقش آن‌ها؛
- بسط و توسعهٔ گام‌به‌گام مدل با استفاده از تکنیک‌های مختلف و گوناگون مانند بسط

1. systematical analysis

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1398.5.2.2.1]

عرضی یا بسط طولی وغیره؛

- یافتــن منطق نظام ارتباطی و مشــخص‌کردن منطــق جهت‌های علّی، با توجه به شــواهد و مستندات موجود؛
- برآورد کلی نظام تأثیر و تأثری و روابط احتمالی سازواره‌ای، ساختاری و علّی میان سازه‌ها و پیش‌بینی انواع مسیرها و شاخه‌ها.

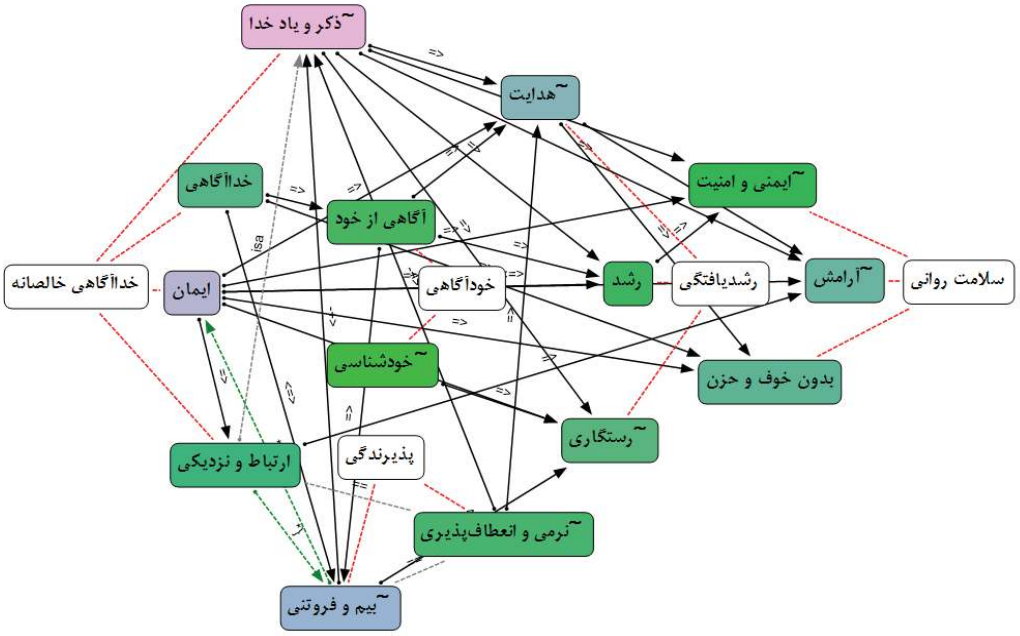

نمودار ۳. نمونهٔ بسط مدل با استفاده از همهٔ سازه‌ها و به همراه برخی از مؤلفه‌های مهم آن‌ها

نمودار ۳ نمونه‌ای از مدل بســط‌یافته اســت که در این پژوهش در نمونهٔ مثال خداآگاهی انجام گرفت. «خداآگاهی خالصانه»، «خودآگاهی»، «رشــدیافتگی»، «پذیرندگی» و «سلامت روانی» ســازه‌های اصلی و مابقی برخی از مؤلفه‌های هرکدام از آن ســازه‌ها هســتند. برای به‌تصویرکشیدن راحت آن بســیاری از مؤلفه‌هایی که در گام دوم کشف شــده‌اند و در نرم‌افزار تحلیل داده‌های کیفی اطلس‌تی (ATLAS.ti) در یک شــبکهٔ به هم‌پیوسته در کنارهم قرار دارند، به‌صورت موقت حذف شده‌اند.

مرحلهٔ دوم (و گام چهارم): صورت‌بندی یا طراحی و ساخت مدل

پس از آنکه مفاهیم و سازه‌ها استخراج و نقش احتمالی آن‌ها در شبکهٔ ارتباطی میان آن‌ها مشخص

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1398.5.2.2.1]

شد، اکنون به صورت‌بندی و شکل‌بندی (شکل‌دادن)[1] مدل پرداخته می‌شود. براساس تحلیل‌ها و تبیین‌های انجام‌گرفته بر روی متون اسلامی، که اکنون به انگاره‌ای دربارهٔ مسئله انجامیده است، و با توجه به نتایج پژوهش‌های موجود در پیشینهٔ موضوع و مسئله، نحوهٔ روابط تعاملی و علّی میان سازه‌ها در یک مدل نظام‌مند فرمول‌بندی[2] و شکل‌بندی می‌شود. صورت‌بندی و ساخت‌یابی مدل باید نمایانگر مسئله و بازنمایی‌کنندهٔ نظام واقعی ارتباط و تعامل سازه‌ها باشد. بدین منظور انجام موارد زیر لازم است:

- انتخاب بهترین، مناسب‌ترین و منطبق‌ترین سازه‌ها با واقعیت؛
- انتخاب مناسب‌ترین مدل از بین انواع مختلف مدل‌های سازه‌ای، ساختاری و عاملی با توجه به مقتضای مسئلهٔ پژوهش و داده‌های اکتشافی و اجتهادی؛
- تفکیک و دسته‌بندی کامل سازه‌ها با توجه به نقش آن‌ها در مدل؛ سازه‌های برون‌داد (مستقل)، درون‌داد (وابسته)، تعدیل‌کننده، میانجی، نشانگرها؛
- تعیین ارتباط متقابل و روابط تابعی و علّی میان سازه‌ها با توجه به نقش آن‌ها به تفکیک در مدل؛
- ترسیم نمودارها میان سازه‌ها و نشانگرها با مشخص‌کردن جهت‌ها و اثرهای مستقیم و غیرمستقیم آن‌ها؛
- بررسی و بازیابی داده‌های ضروری برای تدقیق روابط و مشخص‌کردن سازه‌های پنهان و آشکار و همچنین زیرشاخه‌های احتمالی آن‌ها؛
- بررسی کیفی روابط و جهت‌های علّی در مدل اولیه و ساده‌سازی منطقی ساختار آن؛
- ترسیم نمودار ساختاری مدل با تمام جزئیات در ساختار اصلی و شاخه‌های فرعی.

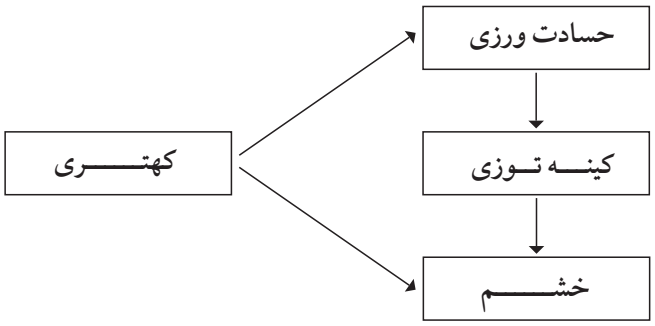

نمودار ۴. مدل علّی نمونهٔ مثال خشم با اثر مستقیم و غیرمستقیم کهتری

1. formation
2. formulation

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1398.5.2.2.1]

نمـودار ۴ یک مدل علّی از نمونهٔ مثالی اسـت که پیش از این به همراه برخی از مسـتندات حدیثی دربارهٔ خشم ذکر شده بود. در این نمونه مثال احساس کهتری و فرومایگی با واسطهٔ (نقش میانجی) حسادت‌ورزی و کینه‌توزی سبب خشم افراد می‌شود.

مرحلهٔ سوم (و گام پنجم): اعتبارسنجی مدل

در این مرحله باید به دنبال سنجش اعتبار مفهوم‌پردازی و ساخت‌یابی مدل مفهومی بود که آیا فهم متون اسـلامی و اسـتخراج مفاهیم و سـازه‌ها از آن و سـپس صورت‌بندی آن‌ها به شکل یک مدل، اعتبـار لازم را دارد؟ اعتبـار مدل برآمده از متون اسـلامی، از یک‌سـو در گرو سـنجش اعتبار فهم علمی از متون اسـلامی (قرآن و حدیث) و دقت در مفهوم‌پردازی‌هاسـت و ازسـوی دیگر، مبتنی‌بر اعتبارسنجی ترسیم درست ارتباطات سیستمی و ساختاری میان سازه‌ها و مصون‌ماندن از خطاهای صورت‌بندی و ساخت‌یابی مدل است.

سطح دستیابی به حقایق علمی و میزان اعتبار فهم و برداشت‌ها را درجهٔ دقت و مراقبت پژوهشگر در به‌کارگیری دقیق اصول و فنون مختلف و فهم درسـت و بی‌واسـطه از متون اسلامی تعیین می‌کند؛ فهمی درسـت و بی‌شـائبه اسـت که به‌دور از تأثیرات بیرونـی و تحمیل نگرش‌هـا و پیش‌فرض‌های برون‌متنی و نظریه‌ها و نتایج علمی از متن استخراج شده باشد. با لحاظ «معیارهای اعتبارسنجی فهم صحیح از متون اسلامی»[1] باید میزان فهم صحیح و روشمند از متون اسلامی مورد ارزیابی و سنجش قرار گیرد. به موجب آن، معانی و مفاهیم استخراج‌شده نباید از مدلول ظاهر متن بیگانه باشد و باید با قواعد زبان‌شناختی مربوط به مفردات و ترکیب کلمات منطبق باشد. فهم معانی زمانی اعتبار خواهد داشت که منطبق با قواعد فهم مقصود متن و براساس قرائن و شواهد کافی به حقایق علمی دست یافت. انسـجام و سـازوارگی درونی متون و عدم تعارض با مبانی اسلامی معیار اعتبارسنجی دیگر است که براسـاس آن یافته‌های تفهمی نباید با مفاد ظاهری آیات قرآن یا سنت قطعی، متناقض و متباین باشد؛ همچنین، برداشـت‌ها به‌خودی‌خود، معنای درستی باشد و مُحال عقلی یا معنای غیرمنطقی را درپی نیاورد. معیار آخر این است که فهم متن باید با واقعیت‌های انسانی در زندگی منطبق و همسو باشد و با یافته‌های قطعی علوم تعارض نداشته باشد (معرفت، ۱۳۷۷، ج ۲: ص ۵۲۷؛ حیدری‌فر، ۱۳۹۱: ص ۱۷۲؛ سعیدی‌روشن، ۱۳۸۳: صص ۴۲۸ـ۴۲۳).

اعتبـار هر مدلی بر واقعی‌بودن یا به‌عبارت دیگـر، منطبق‌بودن مدل با حقیقت و بازنمایی‌کنندهٔ

۱. بدیـن منظـور به مقالهٔ نگارنده (۱۳۹۶) در چهارمین کنگرهٔ علوم انسـانی اسـلامی با عنـوان «اصول و معیارهای اعتبارشناختی فهم علمی از متون اسلامی در علوم انسانی» مراجعه کنید.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-10]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1398.5.2.2.1]

درســت آن اســت که از آن بــه روایی[1] درونی نیز یــاد می‌کننــد. واقعی‌بودن مدل بر ایــن امر مبتنی اســت که خطاهای مدل‌یابی صورت نگیرد و یا کمترین خطا روی دهد. بزرگ‌ترین خطا هم همانا حذف یک یا چند مفهوم یا ســازۀ کلیدی اســت. به این مســئله، خطای تعیین[2] می‌گویند. ترســیم رابطۀ نامناســب میان ســازه‌ها نیز خطای دیگر در بســط و صورت‌بندی مدل است (خنیفر و بردبار، ۱۳۹۳: ص ۱۸۵). اعتباریابــی مــدل را می‌توان با بررســی «اعتبار و پایایــی»[3] آن کامل کرد. یعنی به‌دســت‌آوریم کــه فهم دیگران چه اندازه به فهم ما نزدیک بوده اســت و یافته‌هــا ثبات لازم را دارد. برای این منظور، می‌توانیم بسنجیم که فهم ما چه اندازه موردتأیید خبرگان است. البته نظریه‌پردازان و محققان حوزۀ تحقیق کیفی برای اعتبارســنجی این‌گونه پژوهش‌ها، شــیوه‌ها و موارد گوناگونی را مطرح می‌کنند. برای نمونه لینکلن و گوبا[4] (۱۹۸۵: صص ۲۹۸ـ۲۹۰) در بررسی قابلیت اعتماد[5] مطالعــات کیفی مفاهیمی مانند معتبربودن،[6] قابلیت انتقال،[7] اصالت یا صحت[8] و قابلیت تصدیق[9] را ارائه کرده‌اند. برای مثال، براســاس ویژگی «معتبربودن»، پژوهشــگر بــا توصیف روند پژوهش و اســتنتاج و تشریح کامل و مشخص پیچیدگی‌های سازه‌ها و ارتباط متقابل آن‌ها می‌تواند اثبات کند که تحقیق به‌صورت دقیق مشخص است.

مرحلۀ چهارم (و گام ششم): تبیین و تفسیر نتایج مدل‌یابی

تبییــن مدل، بیــان «چرایی»های روی‌دادن پدیده در یک سیســتم به‌هم‌پیچیده و منســجم و تشــریح چگونگی ارتباط میان سازه‌هاست که به پدیدآیی آن می‌انجامد. باید به تفصیل و با استناد نظری به متون اســلامی و شواهد روان‌شــناختی و نتایج پژوهش‌های دیگر، تبیین و تفسیر کنیم که چگونه سازه‌های مختلف در مدل، دست‌به‌دســت هم می‌دهند و در یکدیگر اثر می‌گذارند تا یک پدیدۀ روان‌شــناختی به‌وجود می‌آید، یا تغییر می‌یابد و یا تشدید می‌شود. همچنین، باید چرایی دیگری را هم روشن کنیم که

1. validity
2. specification error
3. reliability
4. Lincoln and Guba
5. trustworthiness
6. credibility
7. transferability
8. authenticity
9. confirmability

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1398.5.2.2.1]

اساساً چرا این مدل، با این شکل و با این سازوکارهای ارتباطی و چرا مدل و با شکل دیگر نه؟ به‌عبارت دیگر، چرا این مفاهیم و سازه‌ها بدین شکل کنار هم قرار گرفتند و بدین‌گونه با هم ارتباط برقرار کردند؟ آیا نمودارها، شاخه‌ها و جهت‌های علّی آن‌ها نمی‌توانستند به‌گونه‌ای دیگر قرار گیرند؟

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بنیان و توسعهٔ روش پژوهش در حوزهٔ علوم انسانی اسلامی و با تأکید بر روان‌شناسی اسلامی انجام شد. اساساً هدف این بود که با توجه به ظرفیت‌های نهفته در روش‌های اجتهادی، که به‌طور کلی دربردارندهٔ اصول فهم و اندیشهٔ دینی و اصول صحیح دریافت از متون و روش‌های تبیین و تفسیر است و به‌طور سنتی در اصول فقه و استنباط، علوم تفسیر و حدیث وغیره به‌کار گرفته می‌شود، با ایجاد تحول در آن و توسعهٔ آن متناسب با مقتضیات علوم انسانی و روان‌شناختی، به‌ویژه در تحلیل مسائل پیچیدهٔ رفتار انسانی و پدیده‌های روانی، روشی ساخت‌یافته و نظام‌مند با تکنیک‌های کارآمد در حوزهٔ روان‌شناسی اسلامی برای تحلیل و تبیین روابط علّی میان مفاهیم و سازه‌های روان‌شناختی از متون دینی و دستیابی به ساختار سیستمی مدل حاکم بر رفتار و پدیده‌های انسانی ارائه شود.

در این پژوهش، با طراحی روش‌های ساخت‌یافته و نظام‌مند، با اتکا به شیوه‌های اجتهادی و فهم متن و حاکم‌کردن نگرش سیستمی و ساختاری، توانستیم ازطریق منابع وحیانی اسلامی در تحلیل مسائل پیچیدهٔ علوم انسانی و تبیین حقایق روان‌شناختی به‌صورت مؤثر عمل کنیم. با این روش که انواع و مراحل مختلف تأثیر و تأثر پدیده‌ها در یکدیگر را به‌صورت یک مجموعهٔ سازواره‌ای با روابطی در میان شبکه‌ای منسجم از مفاهیم ارائه می‌دهد، می‌توان مجموعهٔ مؤلفه‌ها و عناصر دخیل در پدیده‌ها را به‌صورت جامع‌نگر در یک منظومهٔ مرتبط با یکدیگر مدنظر قرار داد و در برداشت تفسیری و تبیینی از متون حلقه‌های مفقود را استخراج کرد.

یافته‌های پژوهش نیز در عمل به این نتیجه انجامید که با توسعهٔ روش‌های رایج اجتهادی و تفهمی که در آن دلالت‌های متن یا روابط معناشناختی (سمانتیکی) و قوانین مقبول هرمنوتیکی و تفسیری مدنظر است و به‌گونه‌ای که تفکر سیستمی و سازواره‌ای و منطق روش‌شناختی پژوهش‌های پیچیده و مدل‌یابی بر آن حاکم باشد، می‌توان در تحلیل نظری مفاهیم و سازه‌های روان‌شناختی موفق عمل کرد و در تولید علم روان‌شناسی اسلامی گام برداشت. لازمهٔ این کار دستیابی به روشی یکپارچه و نظام‌یافته، با فرایندهای ساخت‌یافته و مراحل تکنیکی و کاربردی مبتنی‌بر بنیان‌های روش‌شناختی علوم انسانی اسلامی بود که از روش‌های درون‌دینی و برون‌دینی به تناسب بهره

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-10]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1398.5.2.2.1]

گیرد. تعامل این نوع روش‌شناسی با روش‌شناسی‌های علمی ضامن کارآمدی و کارایی‌های دانش برآمده از آن برای باورمندان روش‌های تجربی است؛ از این جهت که این روش با برخورداری از استانداردهای یک تحلیل مفهومی و مدل‌یابی نظری می‌تواند خود را تا مرحلهٔ آزمون مدل تجری با روش‌های آماری پیش ببرد.

برای دستیابی به روشی یکپارچه و نظام‌مند و دارای مراحل و تکنیک‌های روشن، در تحلیل نظام ساختاری و مدل‌یابی ارتباط چندگانه و تاحدامکان علّی میان مفاهیم و سازه‌های روان‌شناختی، براساس فهم و استنباط از متون قرآنی و حدیثی، باید پیش‌زمینه‌ها و ملزومات خاصی درنظر گرفته می‌شد. در ابتدا دغدغهٔ اساسی، بنیان‌نهادن آن بر پایه‌های مباحث مبنایی روش‌شناختی بود؛ یعنی دستیابی به روشی که براساس مبانی نظری و پارادایمیِ هستی‌شناختی، انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی استوار و راهبردهای آن با پشتیبانی اصول معتبر روش‌شناختی نظام‌مند باشد.[1] دوم اینکه روش فهم تخصصیِ روان‌شناختی از متون قرآنی و حدیثی در حوزهٔ پژوهش تک‌گزاره‌ای، تنقیح، توسعه و بازسازی و در راستای فرایند روش دستیابی به مدل، به‌صورت متناسب قرار گیرد. در مرحلهٔ سوم، پس از طراحی فرایند مدل‌یابی اسلامی‌ـروان‌شناختی، میزان کارایی و عملیاتی‌بودن آن در بستر یک نمونهٔ کامل پژوهشی موردارزیابی قرار گیرد. همهٔ این موارد در راستای تحقق اهداف پژوهش به‌صورت موفق انجام گرفت.

در این روش، مدل‌یابی در چهار مرحله و شش گام انجام گرفت. در فرایند روش مدل‌یابی اسلامی‌ـروان‌شناختی، گام‌های شش‌گانه با مراحل چهارگانهٔ آن به‌صورت درهم‌تنیده و پیوسته بود. مرحلهٔ اول (مفهوم‌پردازی) شامل سه گام (مسئله‌شناسی و فرضیه‌پردازی، فهم‌پژوهی و استخراج مفاهیم از متون اسلامی، و بسط مفهومی مدل) بود و مراحل بعدی تنها یک گام را در خود جای می‌داد. گام چهارم طراحی و ساخت مدل مفهومی بود که در مرحلهٔ دوم (صورت‌بندی مدل)، و اعتباریابی و تبیین نتایج مدل‌یابی در دو مرحلهٔ تکمیلیِ بعدی (مرحلهٔ سوم: اعتبارسنجی مدل و مرحلهٔ چهارم: تبیین و تفسیر مدل) انجام شد.

۱. پایه‌های نظری و پارادایمی در رسالهٔ دکتری نویسنده «روش مدل‌یابی مفاهیم و سازه‌های روان‌شناختی از متون اسلامی (قرآن و حدیث)» در مؤسسهٔ آموزشی و پژوهشی امام خمینی (رحمةالله علیه) به‌صورت مفصل آمده است.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1398.5.2.2.1]

نمودار ۵. مراحل و گام‌های روش مدل‌یابی اسلامی‌ـروان‌شناختی

نقطهٔ ثقل روش مدل‌یابی اسلامی‌ـروان‌شناختی را گام دوم (فهم‌پژوهی) تشکیل می‌دهد؛ چراکه اساساً مدل مفهومی نظری و مبتنی‌بر تئوری است و شالودهٔ نظری آن در این گام سرشته می‌شود. در این گام، در یک فرایند متن‌پژوهی (تحلیل و فهم متن)، مفاهیم از متون وحیانی اسلامی (قرآن و حدیث) استخراج می‌شود. براساس یافته‌های این گام و با اکتشاف نظرگاهی اسلامی است که بسط مفهومی مدل در گام سوم می‌تواند تحقق یابد و اطلاعات برای تکمیل فرایند مدل‌یابی به مرحلهٔ بعد منتقل و مدل موردنظر شکل گیرد؛ چراکه اساساً ایجاد یک مدل مستلزم تعیین روابط متقابل، مسیرها و جهت‌های علّی میان سازه‌های معین‌شده در این مرحله و با توجه به پشتیبانی کافی اطلاعات گردآوری و پردازش شده و یافته‌های برآمده از پژوهش اکتشافی و اجتهادی از متون اسلامی است.

در واقع، فرایند مدل‌یابی مفهومی به‌گونه‌ای است که ابتدا در یک مرحلهٔ مهم ـ به‌ویژه در رویکردی که بناست مفاهیم از متون اسلامی استخراج شوند ـ یعنی «مرحلهٔ مفهوم‌پردازی»، پایه‌گذاری می‌شود. در مفهوم‌پردازی دو هدف عمده دنبال می‌شود: ۱. یافتن درکی از فرایند شکل‌گیری مفاهیم یا انگاره‌ها و ۲. روشن ساختن آن مفاهیم در نظام ارتباطی و ساختاری که با مفاهیم و سازه‌های دیگر دارند و رسیدن به انگاره‌های تبیینی پدیده‌های روان‌شناختی که در اینجا درنهایت به شکل مدل بسط و تحول می‌یابد (واندن‌باس، ۲۰۱۳: ص ۱۲۹). این مهم با به‌کارگیری فرایند «متن‌پژوهی» بر روی متون قرآنی و حدیثی که در جدول‌های مخصوص خانوادهٔ متون اسلامی گردآوری و سازمان‌دهی می‌شوند تحقق می‌یابد. پس از کاوش محتوایی در متون

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-10]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1398.5.2.2.1]

اسـلامی، حال انگاره‌های مفهوم‌پردازی اسلامی‌ـروان‌شـناختی آمادهٔ یک مرحلهٔ عالی‌تر در تبیین چگونگـی پدیدآیی و عوامل به‌وجودآورندهٔ مسـائل پیچیدهٔ روان‌شـناختی اسـت. اکنون می‌توان با بسـط عوامل مختلفـی که پیش از این به‌صورت تک‌گزاره‌ای و تک‌رابطـه‌ای و یا روابط ناکامل دیده می‌شـدند، مجموعهٔ یکپارچه‌ای از مفاهیم و سازه‌های گوناگون را به‌صورت سیستمی به‌هم‌مرتبط، در کنار هم و در ارتباط با هم درنظر گرفت و در مرحلهٔ بعد در یک مدل نظام‌مند به صورت‌بندی و سپس اعتبارسنجی و تبیین و تفسیر آن پرداخت.

پاسخ به این پرسش که «روش مدل‌یابی اسلامی‌ـروان‌شناختی» چه اندازه واقعی است و قابلیت اجرا و کارایی دارد این است که «ادل دلیل علی امکان شیء وقوعه»، یعنی بهترین دلیل برای امکان چیزی، واقع‌شـدن آن اسـت. این امر یکی از فلسـفه‌های اجرای کامل این روش در نمونه‌ای واقعی بود. یعنی وجود خارجی هر چیزی، همان‌گونه که باید باشـد، بهترین دلیل بر واقعی‌بودن آن اسـت که در این پژوهش با انجام همهٔ مراحل روش مدل‌یابی اسلامی‌ـروان‌شناختی و تکنیک‌های آن روی نمونهٔ مثال خداآگاهی بدان دسـت یافتیم. به‌هرحـال کارایی هر روش و تکنیکی در گرو عملیاتی و قابل‌اجرابودن آن است. وقتی سلسله مراحل و گام‌های این روش به دقت انجام می‌گرفت و به نتایج مناسب و مطلوب می‌رسید، واقعی و عملی بودن آن نیز به‌خودی‌خود اثبات می‌شد.

از نقاط قوت پژوهش حاضر این است که اجرای روش مدل‌یابی اسلامی‌ـروان‌شناختی در این نمونه در عالی‌ترین سطح مدل‌یابی‌های پیچیدهٔ علّی انجام گرفت. از این جهت که در آن از تمامی انـواع سـازه‌ها (در نقش‌های پایـه و اثرگذار، پیـرو و اثرپذیر، میانجی یا واسـطه‌ای و تعدیل‌کننده) حضور داشـتند و از آن با «مدل میانجی تعدیل‌شـده»[1] یاد می‌شود. در این نمونه با استفاده از متون قرآنی و حدیثی و با هدف کاوش سازوکار و مکانیسم اثر «ذکرِ» برآمده از ایمان در «اطمینان قلب» (رعد: ۲۸)، مسـیر علّی «خداآگاهی خالصانه» تا «سلامت روانی» با میانجی‌گری «خودآگاهی» و «رشدیافتگی» و با نقش تعدیل‌کنندگی «پذیرندگی» مورد تحلیل و تبیین قرار گرفت.

1. moderated mediation model

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1398.5.2.2.1]

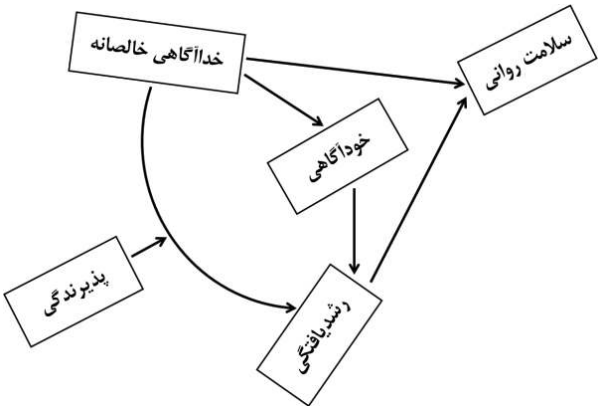

نمودار ۶. نمونهٔ مدل کامل میانجی تعدیل‌شدهٔ خداآگاهی

فرایند پژوهش با کدگذاری در حوزه‌های مفهومی چهارگانه و خانوادهٔ متون اسلامی هریک از آن‌ها به‌وسیلهٔ یکی از نرم‌افزارهای کارآمد تحلیل کیفی یعنی اطلس‌تی (ATLAS.ti۷) با ابزارهای گوناگون و دقیق گرافیکی و شبکه‌ای که در آن است، عملیاتی شد که بر دقت نتایج پژوهش می‌افزود و دریچه‌های جدیدی را بر تکنیک‌های روشی ما، به‌ویژه در توان‌افزایی بسط‌های گوناگون مدل و صورت‌بندی و ساخت‌یابی مدل مفهومی حتی در حد مدل‌های کامل‌ترِ ساختاری می‌گشود. علاوه‌بر اعتبارسنجی نتایج پژوهش در هر دو سنخ سنجش اعتبار فهم مدل خداآگاهی و سنجش اعتبار ساختار آن، گزارش دقیق عملیات پژوهش و چگونگی فرایند مدل‌یابی به‌صورت مرحله به مرحله و گام‌به‌گام، و همچنین ارائهٔ شواهد لازم بر صحت یافته‌های آن با بهره‌مندی از مستندات اسلامی و پژوهش‌های روان‌شناختی بر قابلیت اعتماد و اعتبار نتایج افزود.

به‌طور کلی، نتایج این پژوهش نشان داد:

۱. روش مدل‌یابی اسلامی-روان‌شناختی قابلیت لازم برای انجام پژوهش‌های پیچیده از متون اسلامی را دارد.

۲. این روش و در ضمن آن روش فهم روان‌شناختی متون اسلامی می‌تواند پژوهش‌ها در حوزهٔ روان‌شناسی اسلامی را نظام‌مند و یافته‌های پژوهشی را نتیجه‌بخش کند.

۳. روش کنونی اعتبار یافته‌ها را افزایش داده و قابلیت داوری این‌گونه پژوهش‌ها را ایجاد می‌کند.

۴. دستیابی به یافته‌های معتبر ازطریق این روش، گامی به‌سوی زمینه‌سازی برای نظریه‌پردازی در علوم انسانی اسلامی و ایجاد تحول در آن خواهد بود.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-10]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1398.5.2.2.1]

۵. همچنیـن، بـا توجه بـه کاربردپذیـری و عملیاتی‌بـودن مراحـل نظام‌منـد روش مدل‌یابی اسلامی‌ـروان‌شناختی، می‌توان این روش و در ضمن آن روش فهم تخصصی متون اسلامی را در نظام آموزشـی دانش‌پژوهان و دانشـجویان روان‌شناسـی، به‌ویژه با رویکرد اسلامی، به‌کار گرفت.

۶. ملاک‌های اعتبارشناسـی یافت‌شده در این پژوهش نیز می‌تواند معیاری برای اعتبارسنجی پژوهش‌های اسلامی در حوزهٔ علوم انسانی قرار گیرد.

۷. همچنین، روش‌شناسـی انجام‌شـده در این پژوهش و روش به‌دست‌آمده در آن می‌تواند در سایر رشته‌های علوم انسانی متناسب‌سازی و استفاده شود.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1398.5.2.2.1]

کتابنامه

۱. **نهج‌البلاغه**. ۱۴۱۴ق. گردآوری محمدبن‌حسین شریف‌الرضی. تصحیح صبحی صالح. قم: هجرت.

۲. ابوالمعالی الحسینی، خدیجه. ۱۳۹۲. «**تحلیل کیفی متن: استقرا / قیاس**». دوفصلنامه مطالعات معارف اسلامی و علوم تربیتی. سال اول. شمارهٔ ۱. صص ۱۰۲-۸۳.

۳. اعرافی، علیرضا. ۱۳۷۹. «**روش‌شناسی استنباط آموزه‌های تربیتی در آینهٔ سیره و کلام امام علی (ع)**». فصلنامه پژوهش‌های تربیت اسلامی. شمارهٔ ۴. صص ۲۶-۱۵.

۴. ــــــــــــــ. ۱۳۸۵. «**بهره‌گیری از روش‌شناسی تحول‌یافتهٔ اجتهادی، لازمهٔ تولید علم دینی**». روش‌شناسی علوم انسانی (حوزه و دانشگاه). سال دوازدهم. شمارهٔ ۴۹. صص ۸-۴.

۵. اکبری، مرتضی؛ غفوریان، فاطمه‌سادات. ۱۳۹۴. **تحلیل داده‌های کیفی با استفاده از نرم‌افزار Atlas.ti**. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

۶. امام خمینی، سید روح‌الله. ۱۴۱۵ق. **مناهج الوصول الی علم الأصول**. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).

۷. ایزوتسو، توشی‌هیکو. ۱۳۶۱. **خدا و انسان در قرآن**. ترجمه احمد آرام. تهران: شرکت سهامی انتشار.

۸. ــــــــــــــ. ۱۳۷۸. **مفاهیم دینی ـ اخلاقی در قرآن مجید**. ترجمهٔ فریدون بدره‌ای. تهران: فرزان.

۹. ایمان، محمدتقی؛ نوشادی، محمودرضا. ۱۳۹۰. «**تحلیل محتوای کیفی**». پژوهش. سال سوم. شمارهٔ ۲ (پیاپی ۶).

۱۰. ایمان، محمدتقی. ۱۳۹۲. «**نمی‌توانیم تکثرگرایی روشی را بپذیریم**». گفتمان الگو؛ دوماهنامهٔ الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت. شمارهٔ ۱.

۱۱. بابایی، علی‌اکبر؛ عزیزی‌کیا، غلامعلی؛ روحانی راد، مجتبی. ۱۳۸۸. **روش‌شناسی تفسیر قرآن**. زیرنظر محمود رجبی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تهران: سمت.

۱۲. باربور، ایان. ۱۳۶۲. **علم و دین**. ترجمهٔ بهاءالدین خرمشاهی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

۱۳. بستان، حسین. ۱۳۹۰. **گامی به‌سوی علم دینی؛ ساختار علم تجربی و امکان علم دینی**. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۱۴. پسندیده، عباس. ۱۳۸۶. «**درآمدی بر روش فهم معارف روان‌شناختی از احادیث**». علوم حدیث. سال دوازدهم. شمارهٔ ۳ و ۴. پیاپی ۴۵ و ۴۶. صص ۱۰۹-۸۸.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1398.5.2.2.1]

۱۵. ـــــــــــــ. ۱۳۸۸. **اخلاق‌پژوهی حدیثی**. تهران: سمت و دانشکدهٔ علوم حدیث.
۱۶. ـــــــــــــ. ۱۳۹۶. «**روش فهم روان‌شناختی متون دینی (فرمد)؛ بررسی تک‌متن**». پژوهشنامهٔ روان‌شناسی اسلامی. سال سوم. شمارهٔ ۶. صص ۹۱-۶۷.
۱۷. حسنی، سید حمیدرضا؛ علی‌پور، مهدی. ۱۳۸۷. «**اجتهاد به‌مثابه فرایند کشف و تولید علوم انسانی اسلامی**». مجموعه مقالات کنگرهٔ ملی علوم انسانی ۱۳۸۵. به اهتمام: مظفر نامدار. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۸. حسینی، محمدرضا. ۱۴۰۰ق. **کیف نفهم القرآن**. بیروت: مؤسسه الوفاء.
۱۹. حیدری، سید علی نقی. ۱۳۸۳. **اصول استنباط**. ترجمهٔ محسن غرویان و علی شیروانی. قم: دارالفکر.
۲۰. حیدری‌فر، مجید. ۱۳۹۱. **مهندسی فهم و تفسیر قرآن؛ پژوهشی نو در روش‌شناسی تفسیر ترتیبی و موضوعی قرآن کریم**. قم: مؤسسهٔ بوستان کتاب.
۲۱. خسروپناه، عبدالحسین. ۱۳۹۴. **در جست‌وجوی علوم انسانی اسلامی؛ تحلیل نظریه‌های علم دینی و آزمون الگوی حکمی‌ـاجتهادی در تولید علوم انسانی اسلامی**. قم: دفتر نشر معارف.
۲۲. خنیفر، حسین؛ بردبار، حامد. ۱۳۹۳. **درآمدی بر مدل‌سازی در علوم رفتاری**. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۲۳. خویی، ابوالقاسم. ۱۳۶۶. **البیان فی تفسیر القرآن**. تهران: کعبه، بیروت: دارالزهراء.
۲۴. رجبی، محمود. ۱۳۸۳. **روش تفسیر قرآن**. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۲۵. رضوی، سید عباس. ۱۳۷۶. «**تاریخ در نگاه شهید صدر**». مجلهٔ حوزه. شمارهٔ ۷۹ و ۸۰.
۲۶. رفیع‌پور، فرامرز. ۱۳۹۰. **تکنیک‌های خاص تحقیق در علوم اجتماعی**. تهران: شرکت سهامی انتشار.
۲۷. ساروخانی، باقر. ۱۳۸۹. **روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی**. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۲۸. ساشادینا، عبدالعزیز. ۱۳۹۳. **روش‌شناسی مطالعات اسلامی در غرب؛ گفتارهایی از عبدالعزیز ساشادینا**. تدوین و نگارش یاسر عسگری و رسول نورزی فیروز. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۲۹. ساعی، علی. ۱۳۸۷. **روش تحقیق در علوم اجتماعی؛ با رهیافت عقلانیت انتقادی**. تهران: سمت.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-10]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1398.5.2.2.1]

۳۰. سـرمد، زهره؛ بازرگان، عباس؛ حجازی، الهه. ۱۳۹۱. **روش‌هـای تحقیق در علوم رفتاری**. تهران: نشر آگه.
۳۱. السعدی، عبدالرحمن. ۱۴۲۱ق. **القواعد الحسان فی تفسیر القرآن**. قاهره: دار ابن‌الجوزی.
۳۲. سعیدی روشن، محمدباقر. ۱۳۸۳. **تحلیل زبان قرآن و روش‌شناسی فهم آن**. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشهٔ اسلامی.
۳۳. شارع‌پور، محمود. ۱۳۸۰. «**مدل‌سازی معادلهٔ ساختاری (SEM)؛ آشنایی با کاربردهای برنامهٔ لیزرل (LISREL) در تحقیقات علوم اجتماعی**». فصلنامهٔ علوم اجتماعی. شمارهٔ ۱۳ و ۱۴. صص ۲۳۱ـ۲۰۵.
۳۴. شـریعتی، غلام‌محمد؛ سـعیدی روشـن، محمدباقر. ۱۳۹۳. «**رابطهٔ معناشناسـی زبانی و تفسـیر قرآن به قرآن با تأکید بر دیدگاه علامه طباطبایی**». قرآن‌شناخت. سال هفتم. شمارهٔ ۲ (پیاپی ۱۴). صص ۲۴ـ۵.
۳۵. شریعتی، غلام‌محمد. ۱۳۹۴. «**نقش معناشناسی زبانی در تفسیر قرآن؛ با تأکید بر ساختگرایی و نظریهٔ ایزوتسو**». رسالهٔ دکتری. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
۳۶. شـوماخر، رندال؛ لومکـس، ریچارد. ۱۳۸۸. **مقدمه‌ای بر مدل‌سـازی معادلهٔ سـاختاری**. ترجمهٔ وحید قاسمی. تهران: جامعه‌شناسان.
۳۷. الصـدر، سـید محمدباقـر. ۱۴۰۰ق. «**تلخیص کتاب مقدمـات فی التفسـیر الموضوعی للقرآن**». المنطلق. شمارهٔ ۱۰. صص ۷۲ـ۶۲.
۳۸. ـــــــــــــــــ. ۱۴۳۲ق. **دروس فی علم الأصور**. قم: مجمع الفکر الاسلامی.
۳۹. عانی، نزّار. ۱۳۸۵. **کتاب‌شناسـی توصیفی‌ـتحلیلی اسـلام و روان‌شناسی**. ترجمه، نقد و اضافات بهروز رفیعی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۴۰. علی‌پـور، مهدی؛ حسـنی، سـید حمیدرضـا. ۱۳۹۰. **پارادایـم اجتهادی دانـش دینی**. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۴۱. علیدوسـت، ابوالقاسـم. ۱۳۹۲. «**گفتمان تولید الگو باید بر فقیهان حاکم شـود**». گفتمان الگو؛ دوماهنامهٔ الگوی اسلامی‌ایرانی پیشرفت. شمارهٔ ۱.
۴۲. العوادی، مشـکور کاظم. ۱۴۲۴ق. **البحث الدلالی فی تفسـیر المیزان؛ دراسـه فی تحلیل النص**. بیروت: مؤسسه البلاغ.
۴۳. فرامرز قراملکی، احد. ۱۳۸۸. **روش‌شناسـی مطالعات دینی**. مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-10]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1398.5.2.2.1]

۴۴. کلینی، محمدبن یعقوب. ۱۳۶۵. **الکافی**. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
۴۵. کیـوی، رمـون؛ کامپنهـود، لـوک وان. ۱۳۷۹. **روش تحقیـق در علـوم اجتماعـی**. ترجمهٔ عبدالحسین نیک‌گوهر. تهران: توتیا.
۴۶. گال، مردیـت؛ بورگ، والتر؛ گال، جویس. ۱۳۸۹. **روش‌های تحقیق کمّی و کیفی در علوم تربیتی و روان‌شناسـی**. ترجمهٔ احمدرضا نصر، حمیدرضا عریضی، زهره خسروی، علیرضا کیامنش، منیجه شـهنی ییلاق، خسرو باقری، محمد خیر، محمدجعفر پاک‌سرشت و محمود ابوالقاسمی. تهران: سمت و دانشگاه شهید بهشتی.
۴۷. گلشـنی، مهـدی. ۱۳۹۰. **تحلیلـی از دیدگاه‌هـای فلسـفی فیزیکدانـان معاصـر**. تهـران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۴۸. لسـانی فشـارکی، محمدعلی. ۱۳۹۳. **درس‌نامـهٔ روش تحقیق موضوعی قـرآن کریم**. قم: فلاح.
۴۹. مدوز، دنلا اچ. ۱۳۹۲. **تفکر سیستمی**. ترجمهٔ عادل آذر و حامد فلاحتکار. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
۵۰. مسـعودی، عبدالهادی. ۱۳۸۲. «**بهره‌گیری از حدیث در روان‌شناسـی؛ زمینه‌ها و موانع**». علوم حدیث. شمارهٔ ۲۹. صص ۴۳ـ۲۳.
۵۱. ـــــــــــــــ ۱۳۸۷. **روش فهم حدیث**. تهران: سمت و دانشکدهٔ علوم حدیث.
۵۲. مصباح یزدی، محمدتقی؛ عابدینی، جواد. ۱۳۸۸. «**نواندیشـی دینی و روش‌شناسـی آن**». عیار پژوهش در علوم انسانی. سال اول. شمارهٔ ۲. صص ۳۷ـ۷.
۵۳. مظفر، محمدرضا. ۱۳۶۸. **اصول الفقه**. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
۵۴. معرفت، محمدهادی. ۱۳۷۷. **التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشیب**. مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
۵۵. ملائی‌توانی، علیرضا. ۱۳۹۰. **درآمدی بر روش پژوهش در تاریخ**. تهران: نشر نی.
۵۶. میرز، لاورنس اس؛ گامسـت، گلن؛ گارینو، ا.جـی. ۱۳۹۱. **پژوهش چند متغیری کاربردی (طـرح و تفسـیر)**. ترجمـهٔ حسن‌پاشـا شـریفی، حمیدرضـا حسـن‌آبادی، ولی‌اللـه فرزاد، سیمین‌دخت رضاخانی، بلال ایزانلو و مجتبی حبیبی. تهران: رشد.
۵۷. نورعلیـزاده میانجی، مسـعود. ۱۳۹۶. «**اصول و معیارهـای اعتبارشـناختی فهم علمی از متون اسـلامی در علوم انسـانی**». فصلنامهٔ تحقیقات بنیادین علوم انسانی. چهارمین کنگرهٔ علوم انسانی اسلامی. سال سوم. پیاپی ۹. شمارهٔ۴.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1398.5.2.2.1]

۵۸. ــــــــــــــــ. ۱۳۹۷. «**روش مدل‌یابی مفاهیم و سازه‌های روان‌شناختی از متون اسلامی (قرآن و حدیث)**» رسالهٔ دکتری. قم: مؤسسهٔ آموزشی و پژوهشی امام خمینی (رحمةالله علیه).
۵۹. هومن، حیدرعلی. ۱۳۸۵. **راهنمای عملی پژوهش کیفی**. تهران: سمت.
۶۰. ــــــــــــــــ. ۱۳۹۰. **شناخت روش علمی در علوم رفتاری**. تهران: سمت.
۶۱. ــــــــــــــــ. ۱۳۹۱. **مدل‌یابی معادلات ساختاری با کاربرد نرم‌افزار لیزرل**. تهران: سمت.

62. Blalock, H. M. 1961. "**Correlation and Causality: The Multivariate Case**". Social Forces. Vol. 39. No. 3. pp. 246-251.
63. Creswell, J.W. 2007. **Qualitative Inquiry and Researches Design, Choosing Among Five Approaches**. London: Sage.
64. Gadamer, Hans-George. 1994. **Truth and Method**. Translation by Joel Weinsheimer and Donald G. Marshall. New York: The Continuum Company.
65. Hoyle, Rick H. 2012. **Handbook of Structural Equation Modeling**. New York & London: The Guilford Press.
66. Kline, Rex B. 2005. **Principles and Practice of Structural Equation Modeling**. New York & London: The Guilford Press.
67. Lincoln, Y. and Guba E. 1985. **Naturalistic Inquiry**. Beverley Hills, CA: Sag.
68. Marshall, Catherine and Rossman, Gretchen B. 2006. **Designing Qualitative Research**. London: SAGA.
69. Moser, Claus A. and Kalton, Graham. 2016. **Survey Methods in Social Investigation**. London & New York: Routledge.
70. VandenBos, Gary R. 2013. **APA dictionary of clinical psychology**. Washington, American Psychological Association.
71. Walliman, Nicholas. 2006. **Social Research Methods**. London: SAGA.
72. ــــــــــــــــ. 2011. **Research Methods: The Basics**. London & New York: Routledge.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-10]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1398.5.2.2.1]